

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1911

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Գ.

Հելլենաբան դպրոցը

Մեսրոբեան դպրոցին հակառակորդ մը. — Մովսէս Խորենացի և հելլենաբաններու կեանքը. — Իրենց գրական գործունէութեան ժամանակը. — Հելլենաբանութիւնը և միջավայրը ուր ծնունդ առաւ. — Եղիշէ 451 ի Հայոց պատերազմի պատմութիւնը. — Դաւիթ Անյաղթի գործերուն սեփը. — Խորեանացիին Թարգմանութիւնները. — Իր Հայոց պատմութիւնը. — Հելլենաբաններու ազդեցութիւնը:

Հինգերորդ դարու մէջ, Մեսրոբեան դպրոցէն զուրս, կը զարգանայ նաև ուրիշ դպրոց մը, իր լեզուովը, գրելու ոճովը և հայ կեանքի ըմբռնողութեամբը բոլորովին տարբեր ու շատ բանի մէջ հակառակ առաջին ուղղութեան. բոլորովին ճանչնալով հանդերձ առաջնոյն առաւելութիւններն և ուղղութիւնը՝ անոնք կը յամառին ու կը յարատեւեն իրենց ճամբուն մէջ զոր կը նկատեն իբր անլի ուղիղն ու աւելի գեղեցիկը:

Այս դպրոցին հիմնադիրը կ'ըլլայ Մովսէս ոմն Խորենացի որ իր գրած Հայոց պատմութեան մը մէջ կը գրէ Մեսրոբեան դպրոցի գրագէտներուն համար թէ «անոնց գործը շատ մասերով թերի էր, որովհետև տեղեակ չէին մեր արուեստին»:

Իրեն համար Խորենացի կը պատմէ իր ուսումներն ըրած ըլլալ Աղեքսանդրիա քաղաքին մէջ, ուր կը դրկուի շուրջ իբր 437-8 Սահակէն ու Մեսրոբէն: Նշանաւորած չէ թէ քանի տարի կը տեւէ իր ուսման ընթացքը: Հաւանօրէն ի դարձին՝ ուղեւորով Աթէնքէն անցնիլ, փոթորիկէ մը ի տալիս կ'իյնայ, ուր Հոռոմ այցելելէ վերջ, Աթէնք կ'անցնի, անկէ ալ կ'ոտտանդնու պոլիս՝ հայրենիք դառնալու փափաքով: Հայաստան դառնալով, աւեր և ապակառութիւն կը գտնէ, այնքան մահը Սահակի և Մեսրոբի և Վարդանանց պատերազմը իրերու կերպարանքը փոխած է: Հայրենիք կը դառնայ ուրեմն մամնէն շուտ 452-53 տարիներուն յետ արտաաւազման 14 կամ 15 տարի կենալու:

Խորենացիի պատմելու կերպէն այնպէս կը հասկցուի թէ ինք ընկերներ ալ ունեցած ըլլայ: Եւ իրացնէ նոյն ժամանակներու քանի մը մատենագիրներու գրուած:

ներէն ալ այնպէս կը հասկցուի թէ իրը իրենք ալ խորենացոյ ընկերակցութեան մէջ եղած ըլլան, այսպէս Նիլիէ, Վարդանայ և Հայոց պատերազմի պատմութեան ծանօթ հեղինակը, կը խօսի ճամբորդած ըլլալ Պարսկաստանու ալ և ալ նաւահանգիստները, անշուշտ այնտեղէն Եգիպտոս անցնելու համար, օտլորական ճանապարհ մը Ալեքսանդրիա երթալու, — և Դաւիթ ոմն ձեռագիրներուն մէջ միշտ Անյաւթ տիտղոսուած, իրը իր իմաստասիրութեանը զօրութեան համար, իր զրուածներուն մէջ այնքան սերտ կապակցութիւն մը կը ցուցնէ խորենացիի լեզուին հետ որ ստիպուած ենք կերպով մը զինքը այս դպրոցին անդամ համարիլ: Ասոնցմէ դուրս թէ ուրիշ ընկերներ ալ եղած են, իրենց զրուածներէն մեզի ծանօթ չեն:

Յետոյ Նիլիէ իրեն համար կը պատմէ Պարսկաստան եղած ըլլալ 451 ի պատերազմէն յառաջ, ինչ որ լաւ չհաշտուիր իր նախնիքացներուն հետ և ինչ որ աւորող է: Դաւիթ համար ոչինչ կ'աւանդուի իր զրուածներուն մէջ: Մովսէս իւրին համար կը գրէ իր Հայոց պատմութեան մէջ ձեռագրած և հիւանդոտ մարդ մ'ըլլալ և անդադար թարգմանութեամբ զբաղած, և թէ իր պատմութիւնը չգրեր՝ բայց եթէ ազատելու համար իր մեկնասիր թախանձանքներէն որ Սահակ անուն լաւ գրատունեաց տունէն իշխան մըն է, ասոր համար ալ երազելուն միայն ուշ կը դնէ և ոչ մաքրագոյն խօսքերու:

Խորենացի ալ, Նիլիէ ալ իրենց զրուածներուն մէջ շեշտուած դառնութիւն մը կը ցուցնեն իրենց ժամանակի բարքերէն ու մարդերէն՝ որոնցմէ յայտնապէս նեղուած, չհասկցուած են: Անոնք կը թուի գտնուիլ շատ կեղծ դրութեան մը մէջ:

Իրենց զբաղանք գործունէութիւնը երկրին մէջ, միշտ 455 տարէն վերջ, կրնան 465էն վերջ ալ սկսած ըլլալ: Իրենց գործն երկարատեան կղզիացած ու խորշիկ կը մընայ ժամանակի մը մէջ ուր ամէն բան իւրենց հակառակ հոսանք կը կազմէր: Մեծ ատելութիւն մը կար Յոյներուն դէմ իրենց

անարտութեան համար Քաղկեդոնի ժողովքին մէջ, և մեծ սէր մը կար միանգամայն իրենց լեզուին ու բարքերուն համար ուսկէ իրենց լոյսը կու գար: Ու խորենացի անգուսպ պաշտամունքը մ'ունէր յուսական բարքերուն ու լեզուին համար, զոր Հայոց կու տար արուեստով մը դեռ նոր ու անհասկանալի: Շատ ժամանակ պէտք էր որպէսզի ինք տեղ գտնէր:

Խորենացոյ այս անհասկանալի արուեստը հեղինակներուն հետ էր:

«Հիւլիանաբանութիւնը այն երեւոյթն է մեր լեզուին մէջ որով հայերէն բառաբանն ու քերականութիւնը՝ հայերէն ձայները պահելով, յունարէնի ոգին ու կերպը ունին: Եւ խորենացիի դիւրին ոճը գտած է այս բանս հնարաւոր ընելու:

Յունարէն բառերու մեծամասնութիւնը կազմուած է արմատ բառերու վրայ մասնիկներ աւելցնելով՝ որոնք բառին նոր իմաստ մը կու տան կամ զայն կ'եղանակաւորեն: Այսպէս գիկուսի կը նշանակէ ճանչնալ, ակա՝ մասնիկ մը, վեր, վերստին, այս երկու ձայները բարդելով յունարէնը կ'ունենայ ակուսիստիս, որ կը նշանակէ ընդհանուր, կարգաւ: Արդ խորենացին, յունարէնի ստուգաբանութեան շատ հմուտ, այս բառին փոխանակ իմաստը թարգմանելու, կազմութիւնը թարգմանած է: Ասով հրապարակ նետած է վերծանել բառը, որ հայերէն շատ շատ վերստին ձեռնարկ պիտի նշանակէր, բայց կարգաւ կը նշանակէ: Այս դրութեամբ խորենացի միջոցը տուած է հայերէն բառարանին ճով, ուրիշ բառարան մըն ալ կազմել: Եւ իւրացնէ ինք կրցած է յունարէն բոլոր անձանցիալ բառերուն դիմաց ուրիշ հայերէն մը դնել քան ինչ որ զործածեր է Մեսրոբան դպրոցը:

Աւելի քմահաճոյ կերպով վարուելը են նաև քերականութեան հետ. դերանուններուն իգական սեռը աւելցուցեր են, հոլովներուն և բայերուն երկականը, բայերուն մէջ առանձին ձեւեր եղանակներու և ժամանակներու, զոր հայերէնը կամ տարբեր դարձուածով կը բացատրէ, կամ

ուրիշ ժամանակներով կը բաղադրէ: Յուշնարէնի համաձայնութենէն սովորած են աւորիշ դերբայները առանց հղովելու գործածել, առանց նախադրութեան գործածել, էական բային հայցական խնդիր տալ, և բայերուն կրկին հայցական խնդիր տալ բացարձակ սեռականը գործածել, բաղդատականը սեռականով կազմել, բացառականը առանց նախդրի դնել:

Այս բոլորովին թանձր, բոլորովին զուտ հելլէն խաւին քով կը ստուերագրուին նաև ուրիշ ձևեր, որոնք թէև ոչ բոլորովին անձանթի հայերէնի մէջ, բայց յունարէնի ազդեցութեան տակ բազմապատկուեց, ընդհանրացեր են: Ածականներու համաձայնութիւնը հայերէնի մէջ ազատ է: Ոչ վահագնի և ոչ թուելիաց երգերու հատակոտորներուն մէջ այս գիծը չերեւիր: Մեսրոբեան դպրոցին մէջ ճաշակի թուումով է, գեղեցկութեան մէկ տարրը կազմելու համար: Խորենացին, յունաբէնի պարտաւորէ ազդեցութեան տակ, ոչ միայն գրեթէ պարտք ըրած է իրեն զայն, այլ անմիջապէս գործադրելու համար ալ ընդհանրացուցեր է հղովներու այն ձևերը՝ որոնք Մեսրոբեան դպրոցի մէջ միայն քանի մը բառերու առանձնաշնորհութիւնքը կը կազմեն: Ինք շեշտած է նաև կրաւորականի ի, որ Մեսրոբեան դպրոցին մէջ շատ տոգոյն ու տարտամ է՝:

Հելլենաբանութիւնը կերպով մը բնական հետեւանքն է այն միջավայրին ուր ուսումն ատած է Խորենացի, այսինքն է Աղեքսանդրիա քաղաքին: «Հինքը զինք կ'անուանէին գործատուն ամէն տեսակ գիտութեանց, Եւ Աղեքսանդրիոյ ուսումներու նկարագիրը գիտութիւնն է: Հոն կը մշակուէին երկրաչափութիւն, աշխարհագրութիւն, քնաբանութիւն, թուաբանութիւն, աստղաբաշխութիւն, երաժշտութիւն, իմաստասիրութիւն, բոլոր իրական գիտութիւնները: Կը զբաղէին նաև բանաստեղծ-

ներով, պատմիչներով ու լեզուով, բայց միշտ գիտնական ուղղութեամբ: Կը սրբագրէին, կ'ամբողջացնէին պակասաւոր կամ եղծուած բնագիրներ, կը կատարէին պատմական նոր խուզարկութիւններ կամ դիտողութիւններ, կը դասաւորէին բառերն ու լեզուները:

Այս միջավայրին մէջ Խորենացի կը լեցուի գիտնական ոգով: Իր մտածելու կերպը իր զգալու կերպը այլ ևս նոյն չէր ժողովրդեան հետ, ինք դասակարգ կը կազմէ: Եւ երբ ուզեց իմաստասիրական, երկրաչափական, քերականական գիտութեանց վրայ խօսիլ Մեսրոբեան դպրոցի լեզուով, իրեն այնպէս եկաւ որ հոն շատ բան պակաս էր: Գիտնական լեզու չկար. ստիպուած էին օտար ձայներ գործածել կամ ամբողջ տողի մը մէջ բացատրել, տկարացնել, միջոցներ այն զաղափարը՝ որուն յունարէնը մէկ բառով ու յստակ դրոշմուած կեցեր էր մտքերնուն մէջ:

Քերականական դրութեան մէջ ալ բնական հոսութիւն, բաւական փափկութիւն չգտան. կը պակսէին սեռեր, բայց բուն եղանակներ, համաձայնութեան կանոնաւորութիւն: Հոն չգտան նոյն իսկ բնական գիտնական զգացում. զաղափարները կրկնուած էին, սաստկացուած, յուզուած, զունաւորուած, աւելի սրտի ու ջիղերու հետ խօսող՝ քան մտքի: Այն ատեն ինք պէտքը զգաց գիտութեան ու մշտածութեան հայերէն մը ստեղծել, անգոյն, ցամաք, միակերպ, ճիշդ, կարկիռուած՝ ինչպէս երկրաչափութեան հայեցողութիւն մը՝:

Գիտնական այս լեզուն հելլենաբան դպրոցը իր բոլոր արտադրութեանց մէջ հաւասարապէս չի գործածեր, զայն կը կիրարկէ միայն այն պարագային՝ որուն համար ալ հնարուեցաւ. այսինքն «Թէ նիւթը գիտական է որուն վրայ կը խօսին, կամ նոյն իսկ երբ գիտական կտորի մը

1. Հմմտ. Գեղեցիկը լեզուին մէջ, Բազմ. 1908 էջ 80-81:

2. Հմմտ. Գեղեցիկը լեզուին մէջ, Բազմ. 1903 էջ 80:

կը հանդիպին ուրիշ սեռի գրուածքի մը մէջ, անոնք զուտ հելլենարաներ են, կը խօսին իրենց պայմանադրական լիզուով, զոր իրենց դպրոցի ու դասակարգի ընթերցողները միայն կը հասկնան։ Գիտնական մտածութիւններէ դուրս՝ անոնց բառերը հայերէն են, ընդհանուրին հասկնալի, երբեմն նոյն իսկ ժողովրդական, ընտանեկան»։

Հելլենարան դպրոցի անդամներէն ամենէն աւելի Եղիշէն է որ ազատ է անոր պայմանադրական լիզուէն։ Ինք ունի ճառեր՝ այլ և այլ տնօրինական տօներու վրայ, և պատմութիւն մը 451ի պատեռազմին։ Իր զլխաւոր գործը այս շատ ծանօթ պատմութիւնն է, իր ճառերուն մէջ ինք մերթ հելլենարան է, երբ գիտական նիւթերու վրայ ուզած է խօսիլ, պատմութեան մէջ պարզ հայերէն մ'ունի, յստակ ոճով մը։ Կարդացեր է բոլորն՝ ինչ որ արտադրած է Միսոքոնի դպրոցը և գիտէ իւրացնել անոնց յաջող դարձուածներն ու իմաստները։ Իր պատմութեան մէջ ընդհանրապէս այն կեանքը շօշափած է, ինչ որ տեսանք Փարպեցիի պատմութեան մէջ մասին մէջ։ Բայց ինք կարծես ճառեր կը զրէ մանուկ քաջածանօթ դէպքի մը վրայ, անոր համար ալ ուշ չի դարձներ դէպքերու, դէմքերու, տեղերու մանրամասնութիւնները տալու, ինչ որ կրնար հետաքրքրել ապագաները։ Իր պատմութիւնը չունի այն մեծ կարեւորութիւնը ինչ որ պէտք էր ունենալ իրր դէպքերուն ժամանակակից գործ մը։

Ամենէն աւելի խիտ գոյներով հելլենարան՝ Դաւիթ Անյաղթի գրուածներն են, ընդհանրապէս իմաստասիրական, թարգմանութիւններ Արիստոտէլէ և Պորփիրէ։ Իրմէ է կարծեմ դարձեալ Դիոնեսիոս թրակացիի քերականութեան թարգմանութիւնը, որ իբր օրինագիրքն է եղած հելլենարաններուն։

Բայց ամենէն աւելի նշանակալից գործը կատարած է սոյն դպրոցին պետը, Մովսէս Խորենացի։ Սա ոչ միայն ահագին ազդեցութիւն ունեցեր է իր բազմաթիւ թարգմանութիւններով, ինչպիսիք են Փիլոնի, Նիւսացիի, Նագիանզացի գործերը, Բաբուղի Հայտացի քեր, Արիստոտէլի վարքը, Արիստոտէս առակներն ու իմաստասիրաց խօսքերը, Նոննոս, Խաբիոս Միլետացիի Բիզանդիոնի պտտութիւնը, Ամասիոս քաղաքիկ ստորագրութիւնը, Պիտոյից Գիլք կոչուած հաւաքածոն, այլ նաեւ իր ինքնագիր հեղինակութիւններով, Հայաստանի Աշխարհագրութեամբ մը ու մանաւանդ Պատմութեամբը՝ որուն մէջ արդէն իր աշխարհագրութիւնը կը գործածէ։

Խորենացիի Հայոց պատմութիւնը ընդարձակ, բայց կիսկատար հմտութեան գործ մըն է։ Խորենացի կը ճանչնայ իրմէ նախնիքաց Հայոց և Հայաստանի մասին եղած ամբողջ կեանքն ու մատենագրութիւնը։ Նա գիտէ Ուրարտացիները, Արմէնները, պարսիկ սատրապները, հայ հարստութեան կանգնումը Արտաշիասի ձեռքով, Պարթեները, Տեղեկութիւն ունի Գողթան երգերուն վրայ, զրոյցներուն, Սանատրուկի պատմութեան, Ալեքսանդրոսի և Բիւզանդի մասին, և զեռ ուրիշ շատ մը հրեազոյն տեղեկութիւններ անձանօթ կամ կողմնակի ազգիւրներէ։ Բայց կիսկատար տեղեկութիւնէն կամ սխալ իմաստասիրելէ մը ու վարուելէն իր ծանօթութեանց հետ, նա շփոթած է Ուրարտացիները Արմէններուն հետ, պարսիկ սատրապները հայ թագաւորներու հետ, Արտաշիասի հարստութիւնը Պարթեներուն հետ, և ընդհանրապէս լաւ չէ հասկցեր Գողթան երգերու պատմական արժէքը՝ զորս այնքան գէշ կը տեղափոխէ ու կը միկնէ, Նա կը թուի բոլորովին քմահաճոյ կերպով վարուիլ Փաւստոս Բուզանդի և օտար պատմիչներուն հետ։ Ան կը ստեղծէ պատմութիւն մը խղճամիտ ու լաւ քննուած գործի մը բոլոր գեղերեսեալ զարդերով, յարմար շլացնելու ամենէն աւելի պատրաստուած միտքերն անգամ և ազդեցութիւն

1. Հմմտ. Գեկեցիկը լիզուիմ մէջ, Բազմ. 1908 էջ 80.

ընելու անոնց վրայ: Իր գործին մէջ, զարմանալիօրէն, ունի քանի մը ակնարկուած թիւներ, որոնք Տիեզերական պատմութեան մէջ, ինքն իրեն ընծայած ժամանակէն գէթ քանի մը տասնեակ տարիներ վերջ ընդհանրացած են:

Հուսկ՝ ինք մանաւանդ և իրեն հետ ամբողջ հելլենաբան դպրոցը, վեցերորդ դարէն սկսեալ կ'ունենան իրենց ազդեցութիւնը կողմնակի կերպով հայ կեանքին և ուղղակի հայ միտքերուն վրայ, որոնք այլ ևս բարձր կըթուփեան մը ու իմաստասիրական գիտական մտքի մը նշան կը կարծեն խորհիլ, խօսիլ ու մանաւանդ գրել նոյն արուեստով: Հելլենաբան ուղղութիւնը իր մեծ ազդեցութիւնը կ'ունենայ մանաւանդ յետագայ թարգմանութեանց վրայ:

Եթէ խորենացի չէ յաջողած մրցիլ Մեսորոբեան դպրոցի հետ, բայց յաջողած է իրեն ստեղծել առանձին արուեստ մը, որ իրեն որոշ համը ու հրապոյրը ունի բոլոր անոնց համար, որոնք աւելի այլապէս կ'ուզեն ըլլալ քան մեծ ժողովուրդը:

Ե.

Հայ ինքնուրոյն եկեղեցի կազմուելէն մինչեւ Ռաբարտունեաց հարստութեան անկումը:

Ընկերութեան փեմակը. — Նոր հասկացողութիւններ առեւտրի եկեղեցիներուն մէջ. — Գիրք թղթոց. — Պետրոս Սինեաց եպիսկոպոս. — Կոմիտաս Կաթողիկոս. — Արաբական արշաւանքն ու Սերէոս. — Թեղոր Ռշտունի. — Նախիջևանի կրակը. — Հելլենաբան գրիչներ ու քերթողներ. — Յովհան Իմաստասէր. — Ստեփաննոս Սիւնեցի. — Ղեւոնդ երէց պատմիչը. — Հայ ընկերութեան մը վերակազմութիւնը բազմաթիւ թագաւորութեամբը. — Բազմաթիւ թագաւորութեան պատմիչները. — Միեւի առուեստի գործը այս ամբողջ շրջանի հայ կեանքին՝ Նաբիկը. — Ստեփաննոս Առդիկ. — Մեսրոբ Երէց և Ռեփաանէս պատմիչները:

Գրեթէ դարէ մ'իվեր թագաւորութիւնը վերցուած, և տասնեակ տարիներէ ի վեր

եկեղեցական աղերսները անհասկացողութեան մէջ քրիստոնէութեան մեծ ու զօրաւոր մասին հետ, վեցերորդ դարու ըսկիւրը հայ կեանքը շատ ցաւազին ու սազանապալից կացութեան մէջ կը գտնուի: Արեւելքի միւս եկեղեցիները իրաց այս փափուկ կացութեան մէջ կը փութան իրենց դիրքը որոշել, և չեն մաներ հասարակաց հասկացողութեան մը մէջ: Վրացիները իրենց կիրքին եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ կը խզեն Հայոց հետ, որ տեսալ մը գերիշխանութիւն ունէին իրենց վրայ և հասարակաց շահեր, և իրենց զիրենք Քաղկեդոնի ժողովքին համար կ'որոշեն: Այս առթիւ թուղթեր կը փոխանակուին իրեն և Հայոց կաթողիկոսին միջեւ, Աբրահամի, որ պայքարող ու ընդդիմախօսական նկարագիր մ'ունին, մէկ կողմէն մեղադրելով ու անարգելով, միւս կողմէն արդարացնելով ու ջատագովելով: Բայց կիրքին, անխախտ իր ձկտումին մէջ շատ բան հայերէնէ վրացերէն կը թարգմանէ և ասով հայ լեզուի ու իշխանութեան ազդեցութենէն ազատ վրական եկեղեցի մը կը ձեւացնէ:

Ասորիներ ընդհակառակն Ներսէս Բ. կաթողիկոսին օրով հասկացողութեան մը կու գան Հայոց հետ և կ'ընդունին անոր տեսութիւնները ընդհանրապէս Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ և մասնաւորապէս Նեստորի դէմ: Բայց այս բարոյական ոյժը այնքան մեծ չէր որքան իրական կորուստը զոր Հայաստան կ'ունենար կորստնելով վրացիները և յետոյ նաև Աղուանները: Այս առթիւ ալ թղթեր փոխանակուած են Հայոց կաթողիկոսին ու ասորի եկեղեցականներու միջեւ, բոլորն ալ հաւաքուած Գիրք թղթոց ըստած հաւաքածունքներուն մէջ, որ գերազանց վաւերաթուղթեր կը բովանդակեն այս ժամանակի հասկացողութեանց նկատմամբ, որ մանաւանդ վարդապետական ու իրաւասական նկարագիր մ'ունին:

Սոյն կաթողիկոսին ժամանակ հաստատուելով նաեւ առանձին հայկական թուական մը, աւելի առանձնայատուկ նկարա-

գիր մը կու տայ ազգային ձկտութեանը:

Գրականութիւնն ալ ազգային այս խեղճ կացութեան հետ կ'իյնայ, և այլ եւս չի պատկերացներ մեծ ու կորովի կեանք մը որ լայն հոսանքներ ունենայ: Աւելի անգոր զաղափարներ են որ վայրկեան մը կը փայլին ու կը յուզեն և շուտով կ'անհետան, չթողլով մեծ ու խոր հետքեր կեանքին ու գրականութեան մէջ: Մենք ժամանակագրական կարգաւ ու համառօտ կ'արժանագրենք այս դէպքերն ու գրականութիւնը, ջանալով մանաւանդ նշմարել, նշանակել այն հասարակաց գիծ մը որ գտնոնք կը միացնէ, կամ վեր հանել այն կէտերը որ գրական կարեւորութիւն մ'ունին: Այս թուարկումը մենք պիտի ընենք մինչեւ Բագրատունեաց հարստութեան անկումը, որ նոր հորիզոններ ու հոսանքներ յառաջ կը բերէ հայ կեանքին:

Շուրջ վեցերորդ դարու կէսերը, Սիւնեաց եպիսկոպոս մը Պետրոս, որ մասնակցեւ է նաեւ Ներսէս Բ. Սեբեդրեկոսին քանի մը ժողովներուն, կրօնական նիւթերու վրայ ինչ ինչ գրուածներ կ'ընէ, որոնց մէջ գտնուած է Գովեստ յամենատարք կոյսն Մարիամ և ի համենատարիս անուան եռութիւն:

Գրական գեղեցիկ գոհար մը առաջին անգամ կոմիտաս կաթողիկոսը կու տայ է. դարու կէսէն յառաջ: Այս գոհարը շարական մըն է Ագաթանգեղի աւանդած Հովհաննիսի և իր ընկերներուն վրայ, բայց մանաւանդ Հովհաննիսի, որուն համար տապաղին ու նուրբ իմաստներ կը գտնէ, և կը բացատրէ ոգեւորուած լեզուով մը ու ալեծածան չափով մը: Իր առաջին բառերովը, այս շարականը ծանօթ է Անճիկը նախնաւոր անուամբ: Շարականը շարադրուած է յայտնուելովը Հովհաննիսի տապանակին՝ երբ նորոգութեան համար իր վկայարանը քակեցին:

Պատմական կարեւոր գործն է այս դարուն Սերէոսի Պատմութիւն Հերակլի ըստածը, որ կը պարունակէ մօտ 170 տարուան

ժամանակամիջոց մը, կերպով մը Փարպեցիին շարունակութիւնն ընելով մինչև Արարներուն արշաւանքը Հայաստան: Հետաքրքրական կտորներն են Սասանեանց հարստութեան տկարանալն ու անկումը, Արարացիներուն արշաւանքը և Հերակլի ու Մորիկի պատերազմները: Այս դրդեցնող ու թատերական դէպքերուն համար ալ արեւել ճշմարիտ ոգեւորութեամբ էջեր ունի, որ ժամանակակցի մը զգոտած ըզգայնութիւնները կը մատնեն: Բուզանդէն շունչ մ'ունի և գոյն մը անոր լեզուէն, որուն նման ալ իր պատմութեան այլ և այլ մասերը դպրութիւնն անուանած է: Հայրութեան դերը այս աշխարհագրորդ դէպքերուն մէջ խնամքով նշանակուած է. որ թէ քաղաքական և թէ նուիրապետական կարգերուն մէջ յայտնուած անձնական մեծ քաջութիւններով ու կարողութիւններով, չյաջողիր կազմելու հասարակաց մեծ զօրութիւն մը:

Հերակլի պատմութեան սկիզբը կը կըցուի նաեւ անանուն ժամանակագրութիւն մը, ուր կը խօսուի ընդհանրապէս խորհանցին Հայկական կողմէն ծածանալուն վրայ, քանի մը նոր տեղեկութիւններով, և որ բնաւ կապ չունի Սերէոսի գրուածին հետ ոչ իր ճշմարտութեամբ:

Մասնական շահեկանութիւն մ'ունի սոյն եօթներորդ դարու մանաւանդ երկրորդ կիսուն ապրող Մովսէս Կաղանկատուացին, Ուտի գաւառէն, որ Աղուանից պատմութիւն մը կը գրէ, ջանալով մանաւանդ վեր հանել քրիստոնէութեան և հայկականութեան ազդեցութիւնը մեզի դրացի այս ցեղին վրայ, որ հալածուելով իրենց լեռներէն Գ. դարու վերջերը իջեր էին Կովկասէն, ու հայկական Ուտի, Փայտակաւան և Արցախ նահանգներուն մէջ կը ծաղկէին իբր առանձին թագաւորութիւն մը: Հայոց լեզուն ու բարբերն ունէին իրենց մանաւանդ առտնին ու եկեղեցական կեանքին մէջ: Իր գործը՝ որ Աղուանից իբր ծագումէն սկսելով կը հասնի մինչեւ է դարու վերջին քառորդը, շատ ուռուցիկ

ու ճոռոմ ոճով մշն է, ուր պարզութիւնը կը պակսի մինչեւ իսկ այն ողբին մէջ զոր իր պանծալի ու դաւաճանուած դիւցազին, Զուռնշէր իշխանին վրայ կ'երգէ «ճարստաւան ոմն... Դաւթակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական վարժիւր յաջողակ, և վերճանական քերթութեամբք յառաջադէմ»...:

Իր պատմութեան կը կցուի նաեւ շաւրայրութիւն մը, թերեւ անանուն կամ համանուն հեղինակէ մը:

Հայ-Աղուան աղբրաններուն աստիճանը կը ցուցնէ նաեւ Միսայել որ եպիսկոպոս էր Մեծ կողմանց և Քոստփառնեայ նահանգին: Իրած է Ֆառ մը խաչին վրայ, ուր կայ հելլենաբաններու ազդեցութիւն մը և շեշտուած զգուանք մը նոր յայտնուող Մահմէտականներուն դէմ:

Արարական զօրութեան յայտնուելովը Հայաստանի մէջ զաղափարները տակաւ կը փոխուին հոգիներուն մէջ: Ու Սեբէոս զաղափարներու այս փոփոխութիւնը լաւ ուշադրութեան առած է: Ի սկզբան ահա գին խորշում յառաջ բերած է անապատի զաւակներուն այս արշաւանքը, որ աղտեղի ու վայրագ բնազդներով յառաջ կը քալէին: Բայց շուտով հաշտուեցան անոր հետ, երբ ապրելու կերպ մը գտան, ու թէ՛դորր Ռշտունին նոյն իսկ դաշնակցեցաւ Արաքացիներուն հետ՝ Բուզանդացուց ձկնուռնաւոր խորխուրթիւնները կտորելու համար: Թէ՛դորրի գործը ի սկզբան մեծ զայթակղութիւն յառաջ բերաւ. բայց շուտով ընդունելութիւն գտաւ, տեսնելով նաև անոր օգտակար կողմերը:

Այսուհանդերձ ըստ ամիրաններու խաւտութեան, Հայոց մէջ միշտ եղան ապրաւտամբութիւններ ու բաղխումներ, ինչպէս Վարդանակերտի ըստած կոխը ուր Արաքացիները մեծ պարտութիւն մը կը կրեն և Նախիճեւանի կրակը՝ ուր 400 է աւելի նախարարներ կ'ալլուին կամ կը սպաննուին, և որ առիթ կու տայ Վահան Գողթնացոյ գեղեցիկ վկայաբանութեանը՝ գրուած վանահայրէ մը, Արտաւազդ ա. նուն, և գեղեցիկ շարականի մը, անհու-

նօրէն փափուկ, երգուած Գողթնեցոյն քերթմէ մը կամ սիրականէ մը:

Այսպէս կերպով մը պաշտպանուելով յունական ազդեցութեան դէմ որ զիրենք իւրացնել ու ընկղմել կ'ուզէին, և չուզէին զաշնակցիլ Արաքացիներուն հետ, բայց այնքան միայն որ կ'ապահովէր իրենց աւելի լաւագոյն վիճակ մը, այլ եւս չեն խրաչիր յունական լեզուին ու կրթութեան հանդէպ, որ իրենց աւելի բարձր նկարագիր մը կու տար: Կը սիրեն նոյն իսկ հելլենաբանութիւնը՝ որ ի սկզբան Հասակցուած՝ հիմայ նոյն իսկ իրեն հրապոյրն ունի և շահելանութիւնը:

Անանիա Շիրակացի, որ իրեն համար կը պատմէ թէ երկար ատեն Բիւզանդական աշխարհին մէջ ղեգբերած է, ուսումնական աւելի բարձր կրթութեան մը համար, զրուածներ կը հրատարակէ աստղաբաշխութեան և համարողութեան վրայ, բոլորովին հետեւողութեամբ յոյն հեղինակներու:

Այս ժամանակները կը ծաղկին նաեւ բազմութիւն մը քրիստոնէի, Գրիգոր քերթող, Մովսէս Քերթող, Վրթանէս Քերթող, որոնց այս մակդիրը կը ցուցնէ թէ ունէին տեսակ մը հելլենարան բարձր համարուած կրթութիւն և աստիճան մը հմտութիւն ի մաստասիրական և քերականական գիտական ուսմանը: Վրթանէս Քերթողէն միայն՝ կարեւոր գործ մը ունինք, Յաղագս պատկերամարտացը, ուր կուտելով հանդերձ այս կարգի աղանդաւորներուն դէմ, մեզի քանի մը կարեւոր տեղեկութիւններ կ'աւանդէ նկարչութեան պատմութեան մասին:

Բոլորովին եզական ամբողջութիւն մը ունի թէ՛դորրոս Քութենաւոր ըստածը, որ իր քանի մը ճառերուն մէջ, կրօնական նկարագրով, Ներքողեան ի ստոր խաչ, Գովեստ ի կոյսն Մարիամ զգայնութեան վերին աստիճանի ներութիւն մը կը ցուցնէ, զորս իրենց ճիշդ չափին մէջ թարգմանելու համար կը դիմէ բարդութեանց ահագնութեան մը:

Սոյն դարուն վերջին քառորդին ծաղկող Գրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոսը

ունի մեկնութիւններ Սուրբ Գրքի վրայ, և Սահակ կաթողիկոսը ճառ մը ծաղկազարդի տօներին առթիւ, որոնցմէ առաջինին մէջ կը տեսնուի ճիգ մը նմանելու Ե դարու հեթանոսներին, տափակութեան մէջ չինշալու համար, ինչպէս երկրորդին մէջ ուսուցիկ շեշտ մը դարուն մը նկարագրելու համար, որ արդէն այլալուծիւն մը կը ցուցնէ հոգւոյն մէջ:

Ութերորդ դարու առաջին կիսուն երկու հեղինակութիւն կազմող անձինքն են Յովհանն իմաստասէր կաթողիկոսը և Ստեփանոս Սիւնեցի իմաստասէր քերթողը, առաջինը հաջովն ընդդիմախօս մը, երկրորդը ընդարձակ ու բազմազան հմտութեամբ քերթող մը՝ այս բառը միշտ ժամանակին մտքովը հասկնալով, Յովհանն իմաստասէրին ճառ ընդդէմ երեսօրսականաց և ճառ ընդդէմ պաղիկեանց երկու կարեւորագոյն վաւերաթուղթերն են ժամանակին ազատական ու ազատամիտ ձկտումներուն համար որ կրօնական ձեւերը կ'առնէին, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսի մը հեղինակութեան, որ իրմէ դուրս ոչինչ կ'ուզէ ճանչնալ, երկուքն ալ կը ցուցնեն որ մեծ գաղափարներն ու մեծ գործերը կրնան ծնունդ առնել Հայաստանի մէջ, բայց երբէք չեն կրնար հոն յաղթանակել և անոր ձեռքով տիրել ու տարածուիլ: Կը նմանին այն մեծ գետերուն՝ որ Հայաստանի լեռներէն ծնունդ առած, կ'երթան ընկմիւի հեռաւոր ծովերու մէջ, կորսնցնելով իսկ իրենց անունը:

Սիւնեցիին իր թարգմանութիւններովը զգալապէս ճոխացուց հելլենարան մատենադարանները, ինչպէս իր Առաջ օրհնոթիւնը ըստած շարականներով պինդարական թրոիչք մ'առաւ կրօնական բանաստեղծութեան մէջ, որուն իրմէ վերջ ոչ ոք ալ հաւատարեցաւ երբէք: Կոմիտաս կաթողիկոսի Անձինք Նուիրեալքէն վերջ, առաջին բանաստեղծական արժէքաւոր գործն է որ կը հնչէ հայ եկեղեցւոյն մէջ:

Համեմատաբար բազմութիւն մը կրօնական ճառական և քերթողական թարգմանական գրուածներուն մէջ որ հայ մտա-

ծութիւնը կը շարունակեն եօթներորդէն մինչեւ իններորդ դար, միակ գործը որ կը պատկերացնէ հայ կեանքը գրեթէ ռաբայարութիւնն ընելով Սերէոսի մինչեւ ութերորդ դարուն վերջը, Ղեւոնդ Երիցու պատմութիւնն է որ ձեռագիրներուն մէջ կը խորագրուի Պատմութիւն յաղագս երեսելոյն Մահմետի և յաջորդաց հորա:

Այս գրութեան մէջ քիչ բան կայ Մահմետի և իրեն անմիջական յաջորդներուն վրայ, բայց կը պակսէր այս միջոցները նաեւ ազգային կեդրոն մը որ կարենար պատմական գրութեան մը անունը տալ, օրինակի համար Վասն Վարդապետի և Հասոյց պատերազմի, ինչպէս ըրած է Եղիշէ, կամ աւելի պարզ, Պատմութիւն Հասոյց, ինչպէս ըրած է Խորենացի:

Կը խորագրեն այն անունով՝ ինչ որ աւելի տիրած է Հայոց մէջ. Պատմութիւն Հերակի, որովհետեւ Հերակ կայսրն էր որ իր արշաւանքներովը ամենէն աւելի կը տիրէր Հայոց մէջ, պատմութիւն յաղագս երեսելոյն Մահմետի, որովհետեւ մահմետականութիւնն է որ ութերորդ դարուն կը տիրէ Հայաստանի վրայ: Ազգային կեանքը յետոյ կու գայ, երկրորդ գծի վրայ, իր եղծուած դերը խաղալու համար: Ղեւոնդի գործը մեզի կը ցուցնէ Հայերը ոչ միայն հպատակ Արաբացիներուն, այլ նաեւ համակրող անոնց, ջանալով արժանի երեւնալ անոնց շնորհներուն, օստիկանի կամ հարկահանի տիրողներով: Կրօնական վէճերն ու խնդիրները միշտ մեծ մաս մը կը գրաւեն դեռ մտածութեանց մէջ, և չեն կրնար արուիլ Նոյն իսկ այն կարգի գրութեանց մէջ որ ամենէն քիչ կը պատկանի վարդապետական մատենագրութեան սեռին, ինչպէս է պատմութիւնը, Ղեւոնդ Երեցը կրնայ նկատուիլ նաեւ Մամիկոնեանց վերջին պատմիչը:

Շուրջ իններորդ դարու կիսուն քաղաքական գերիշխանութիւնը միանալով Աշոտի ձեռքին մէջ, իբր աւատ թագաւոր մը Արաբացւոց, ընկերութեան մէջ կը ստեղծուէր կացութիւն մը ոչ շատ տարբեր արշակունի թագաւորներու շրջանէն: Նա-

խարաղներու տեղ բռնած էին այս դարուն պզտիկ թագաւորներն ու իշխանները՝ որ գրեթէ նոյն աղերսները ունէին շանհընշահին հետ, ինչպէս յետոյ ծիծաղելիօրէն կը կոչուէին բագրատունի քանի մը թագաւորներ, ինչ որ նախարարները արշակունի թագաւորի մը հետ։ Աւելին՝ Բագրատունիներ ունեցան հաստատուն մայրաքաղաք մը, Անին, զոր զարդարեցին գեղեցիկ շէնքերով, ինչպէս շքեղ շէնքերով զարդարեցին իրենց ամբողջ թագաւորութիւնը, մանաւանդ մայրաքաղաքին շրջակայքը, Շիրակ գաւառը, ուր նոյն իսկ զարգացման մէջ էր բարեկեցիկ կեանք մը ու բարձր ընկերութիւն մը։ Բայց զրակաւորութիւնը չկրցաւ երէց նոյն ծաղկածութիւնն ունենալ ինչ որ էր Արշակունեաց ժամանակ։ Եւ համեմատութեամբ շատ ըստուր կ'երեւի գեղեցիկ յիշատակարաններէն և շքեղ արձանագրութիւններէն՝ որ զանոնք կը զարդարեն։

Ձաքարիա կաթողիկոսը, 854—875, քանի մը ճառեր ունի Գրիստոսի զանազան տօներու առթիւ, որոնք ոչ մէկ նշանակութիւն չունին իրենց բովանդակութեամբ։ Ձաքարիա աւելի յիշատակելի է իր քանի մը նամակներուն համար փոտի հետ, որով կարելի եղաւ բազմաճար հայրապետին հետ հասկացողութեան մը գալ, շատ խնդիրներու մասին՝ որոնք յառաջ Հայոց և Յունաց տարածայնութեան պատրուակները կը կազմէին։

Շապուհ բագրատունի պարզ լեզուով մը իր ժամանակի պատմութիւնը գրած էր, որ զժբախտաբար դեռ յայտնուած չէ։ Ասիկայ պիտի ըլլար հանճարեղ ու գործնական աշխարհականի մը հեղինակութիւնը, տարբեր տեսութիւններով ու դատաստաններով քան իր դարու եկեղեցականներու գրութիւնները, ինչպիսիք են Յովհաննէս կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի՝ որոնցմէ առաջինը ընդհանրապէս Հայոց պատմութիւն մը կը գրէ, ճոխանալով իր դարու անցքերուն վրայ, հրկրորդը աւելի Արծրունեաց ցեղին պատմութիւն մը կը գրէ, բոլորովին հին ժամանակներէ սկսե-

լով հանդերձ։ Երկուքին գործն ալ վերին աստիճանի անբնական և ուռուցիկ ոճով մըն է, որ կը զգայնէ արարական ծանրատար քաղաքավարական լեզուն։ Արծրունիի գործը մանաւանդ անյօդ խառնուրդ մըն է անտեղի հմտութեան գաղափարներու ու լեզուի։ Ասկէ զատ՝ իր անուամբ տպուած գործը երկու հեղինակէ է, մաս մը իրմէ, մասն մըն ալ Անանուն արծրունիէ մը, որուն կը պատկանին Գազիկի Աղթամարի մէջ ըրած շինութեանց նկարագիրները։

Այս երկուքին կցուած է ուրիշ փոքրիկ յաւելուած մը, բոլորովին յետագայ դարերու գործ։

Մեսրոպ Երէց մը բոլորովին արտակեղ զոռն գործ մը լոյս կը հանէ շուրջ 967. այս ինքն է մաս մը Դ. դարու երկրորդ կիսու պատմութեան, գլխաւորապէս Արշակ Բ.ի թագաւորութեան պարագաները, ծաղկաքաղ խմբագրելով Աբրահամ Ջննակացիի ի Հոյոց մնացորդաց Արեւելից ցրոց անյայտ գործէն։ Բոլորը այս խմբագրութեան մէջ հին կեանքին ու լեզուին ազնիւ նկարագիրը կը կրէ, մէկէ աւելի այլապէս գեղեցիկ դրուագներով քան Բիւզանդի համանիւթ էջերը։

Բայց գերազանց տաղանդը որ կը տիրէ ամբողջ այն շրջանին զոր կը նկարագրէ արարական տէրութիւնն ու ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ, է Գրիգոր Նարեկացի, որդին հռչակաւոր Խոսրով Անձեւակցիին որ ինքնին եկեղեցական նշանակալից գրիչ մըն է։ Նարեկացի իր գրեթէ վացնամեայ կենաց ընթացքին մէջ, 951—1009, այնքան ներկուռ արուեստագէտի կեանք մը ունեցեր է, որ իր Նարեկ անուամբ հանրածանօթ աղօթագրքին մէջ, կրնայ խըտացնել յոյսի, վախի, սիրոյ ու շուայտութեան բոլոր ձկուռանքներն ու ձեւերը՝ զոր կրնար ասոնել հայ ոգին արարական ճնշման մտայլ ու խառնակ ազդեցութեան մը տակ։ Կռածոյ ու զաւարածոյ լեզուով մը գրած է, չափով մը որ մերթ կը յիշեցնէ եղբրամայրերը, և գոյներու խառնուածքով մը ուր կան հիւսնալի արարա-

զարդեր ու բիւզանդական մոզայիքներ, բայց որոնք բոլորն ալ կը կրեն յատուկ ու ազգային նկարագիր մը՝ ուր ամեն դարու ու ժամանակներու ոգիէն գիծ մը կայ:

Նարեկը զործ մըն է կեանքը սիրելուն և ճիգի մը, արուեստի մը՝ զայն մշտնջենաւորապէս սիրելուն:

Նարեկացիէն վերջ եկող ուրիշ հեղինակներ գրեթէ ոչինչ չեն աւելցներ այն ոգւոյն վրայ, որ սկսած հայ եկեղեցւոյն անկախութեամբը, շէտուած արաբական տիրապետութեամբը, լուծուելու և տարածուելու վրայ է Բագրատունեաց հարստութեան անկումովը և Անիի գրաւումովը Յոյներէ:

Ախտանէս տեսակ մը ընդհանուր ու պակասաւոր Հայոց պատմութիւն մը կը հրատարակէ, որուն վերջի երկու մասերը, որոնք առաջինին հետ բուն և անմիջական կապ չունին, ամենէն հետաքրքրականներն են իբր վաւերաթուղթ պատմական քանի մը մուրթ կէտերուն համար: Այս երկու մասերէն առաջինն է Պատմութիւնը քաղաքական միջոցով, երկրորդը, որ դեռ չէ յայտնուած, կը խօսի եղբր Երայ ազգին մկրտութեան վրայ:

Ստեփանոս Տարսնեցի, Ասողիկ ըստած, կը գրէ տեսակ մ'ուրիշ ընդհանուր պատմութիւն մը ու մասնաւորապէս Հայոց, որ կը հասնի մինչև գրեթէ ժամանակները Գագիկ Բ.ի որուն օրով կը կործանի Բագրատունեաց Թագաւորութիւնն ու Անին կ'իյնայ Յունաց ձեռք:

Հայ կեանքն ու գրականութիւնը այնուհետեւ կը մտնեն նոր փուլի մը մէջ:

9.

Բագրատունի հարստութեան կործանումէն մինչև Ռուբինեան հարստութեան անկումը:

Կացութիւնը Բագրատունի հարստութեան անկման առն ու վերջը. — Գրիգոր Մացիստրոս, Արիստակէս Լաստիվցիք. — Ռուբինեան հարստութեան նշանաւոր տունները. Ներսէս Դնորհալի, Յովհաննէս Սարկաւազ Սոփեստէս, Գրիգոր սղայ, Ներսէս Լամբրոսեացի. — Արեւելեան վարդապետները, Միքիթա Գոշ — ԺԲ — ԺԳ զարբու ժամանակաշրջանները, Սամուէլ Անեցի, Միքիթա Անեցի, Մատթէոս Ուհայեցի, Վանական վարդապետ և իր աշակերտները՝ Վարդան վարդապետ, Կիրակոս Գանձակեցի. — Աշխարհաբար կը ծնան ու կը տիրէ Միքիթա Հերացի, Սմբատ Գունդասապ. — Վերջ Ռուբինեան հարստութեան:

Բագրատունի հարստութեան անկումովը, 1045ին, կացութիւնները ահագին կերպով կը փոխուին ազգային կեանքին մէջ: Ժողովրդեան մեծ մաս մը, և մանաւանդ ազնուականութիւնը, կը գաղթէ միշտ դէպի բիւզանդական հողերը: Ազգային կեդրոնը այլ ևս բուն Հայաստանին մէջ չէ, պատմական հայրենիքին մէջ, նա կը ցրնցուի ու կը ցրուի ուրիշ ապականներ փրն տուելով: Ու շուտով կը յաջորդի իրեն բոյն մը գտնել Կիլիկիոյ գահերուն վրայ, որ շուտով արծուերոյնը պիտի ըլլար ծաղկած Թագաւորութեան մը:

Հայ գրականութիւնը այլ ևս չունի միութիւն մը տեղւոյ, զգացման և շահերու. նա կը դառնայ գրեթէ գաւառական և անձնական: Միայն լեզուի միութիւն մը կը տեսէ դեռ՝ որ շուտով պիտի խանգարուի. և տարտամ զգացում մը համազգայնութեան մը և եկեղեցական զգացումներու: Ու միտքերուն մէջ այլ ևս ուրիշ հաղորդակցութիւն չկայ բայց եթէ գրական ու անձնական ազդեցութիւններու:

Երկու մասնագիրները որոնք ամենէն աւելի կը պատկերացնեն վիճակը որ անմիջապէս կը յաջորդէ Բագրատունեաց անկման և Անիի արուելուն, են Լաստիվցիք պատմագիրն ու Գրիգոր Մագիստրոս:

Գրիգոր Մագիստրոս, որդի համբաւաւոր Վասակ սպարապետին, ժԱ. դարու քաղաքական մարդերէն մէկն է: Նախ քան իր Գագիկ վերջին թագաւորին, յետոյ հաւածուած անկէ, կը քաջութի Տարօն, ուրկէ քշուած՝ Պոլիս կ'երթայ, և դուքս կ'անուանի Մոնոմախոս կայսրէն: Անիի անկումէն վերջ Հայաստանի մէջ ունեցած իր երկիրները կայսեր տալով, փոխաւրէն ուրիշ երկիրներ կ'առնու Միջագետքի մէջ, ուր քաղաքականութենէ դուրս կեանք մը կ'անցնէ այլ ևս: Մագիստրոս կը մեռնի 1058: Իր դէմ եղած բոլոր հակառակութիւններն ընդհանրապէս այն ձեւը կ'առնէին թէ Կեսիի ձեռնառու է Յունաց, ի վնաս ազգային շահերու:

Բոլոր իր ձգած գրականութիւնը, հետոս պատմական ըլլալէ, բառին անձուկ մտքով, թարգմանութիւններ են ընդհանրապէս յունարէնէ: Ինչպէս Պլատոնի գործերէն զմանս, քերականի մեկնութիւն, և թուղթեր: Հազարտողեան Ս. Գրոց պատմութիւն մըն ալ ունի տաղաչափուած, ուր միակ նորութիւնը պիտի ըլլար Արարացիներէ առած յանգը, եթէ նոտանաւորի այս կերպը արդէն շատ դարեր յառաջ մեր ձայնարկունքէն գործածուած չըլլար: Իր լեզուն ընդհանրապէս իւրթին է և հելլենաբաններու ազդեցութեան տակ: Թուղթիւններն մէջ անգամ, որ պարզ ոճով գրութիւններ պիտի ըլլան, անտեղի հմտութիւն մը կը ցուցադրէ հելլէն դիցաբանութեան ու մատենագրութեան, վերին աստիճանի իմաստակ ոճով մը: Ոչինչ իրեն մէջ չի մատներ քաղաքական ու դիւանագէտ անձը որուն կ'երեւի թէ ձկտած է:

Լատիվերտցի կամ Լատիվերցի Արիստակէս պատմիչը, անձանթ վարքով, ուրուն Լատիվեր մակդիրը և ոչ իսկ քաւական փաստ է կարծելու թէ այս անուամբ դեռ դիրքը չչայտնուած քաղաքէ մ'ըլլալայ, իր ժամանակի պատմութիւն մը գրած է ուր ճշմարիտ հիացումն կը ցուցնէ Բագրատունեաց թագաւորութեան ու Անի քաղաքին ճոխութեանց հանդէպ, զորս վայելած կ'երեւի, ինչպէս կակածալի նկարա-

գիր մը Ափսայանի արշաւանքին ու Անիի և Արծնի մէջ հասուցած աւերներուն: Արդուր ու պատկերալից բացատրութիւններ շատ ունի Ս. Գրքի լեզուով, ուսկէ այնքան տարազէպ փոխառութիւններ կ'ընէ:

Այս շփոթութեանց ժամանակներէն վերջ, զորս կը ներկայացնեն Լատիվերցի ու Մագիստրոս, կիլիկիա ապաւինեալ Հայերը շուտով կը յաջողին իրենց բոյն մը ստեղծելու, ուր նշանաւոր բնտանիքներ յառաջ կու գան: Բուրինեանք՝ Բուրէն իշխանէն, որ անունը կու տայ իր հարստութեան, յեղափոխ բախտէ վերջ, քաջութեամբ և արդիւնքով տէրութիւն մը կը հիմնեն յանձին Լեւոն Ա. թագաւորին, բոլորովին եւրոպական միջնադարեան աւատակետական դրութեան վրայ հաստատուած, զոր իրենց մեծ բարեկամները ի սկզբանէ ի վեր, Խաչակիրները, ճանչցուցին էին Արեւելքի — Հեթմանք՝ Արցախէն ժԱ. դարուն կիլիկիա գաղթող Հեթում իշխանի մը բնտանիքէն, որ երկար ժամանակ ազնուականութիւնը կը ներկայացնէ իր Լամբրոն անառիկ զոհակէին մէջ, և հուսկ, Լեւոն Ա. ի մահէն վերջ, կը միանայ Թագաւորական բնտանեաց հետ, ամուսնութեամբ Կոստանդին Սպարապետի Հեթում Ա. որդւոյն, Լեւոն մեծի աղջկան ու Ժառանգին, Զապէլի հետ — Հայրապետական տունը կը ներկայացնէ Հոմկլայի մէջ, Անիի Ապուղամրենք բնտանիքը, ուսկէ սերած էր Մագիստրոս, որ իրենք զիրենք յետոյ Նոր Պահլաւունիք անուանեցին, իբր յառաջ եկած Լուսաւորչի ցեղէն: Իրենց զրաւոր ու կազմակերպող ոգիով այս բնտանիքէն նշանաւոր կ'ըլլան Գրիգոր Վկայասէր՝ Մագիստրոսի որդին, և Գրիգոր Պահլաւունի, Ներսէս Շնորհալիին մեծ եղբայրը, Ապիրատ իշխանին որդին:

Բայց այս բնտանեաց մէջ իր զբաղան արտադրութիւններով ամենէն աւելի փայլեցաւ Ապիրատի կրտսեր որդին, Ներսէս, որուն այլեւայլ ձիրքերն ու բարեմասնութիւնները, կնքուած քաղցրութեան շնորհքով մը, իրանամբ իրեն շահել տուած են Շնորհալի մակդիրը:

Ներսէս ծնած է 1102ին, և 1166 տա-
րին կ'անուանի կաթողիկոս, որ միշտ,
թագաւորէն վերջ բարձրագոյն իշխանու-
թիւնն էր Հայոց մէջ: Ենթերհալի կը մեռնի
1173:

Ենթերհալի անձ մը չէր նուիրուած ո՛ր
և է գաղափարի մը, որ իր բոլոր անձը
գրաւէր ու սպառէր: Ամբողջ կեանք մըն
է, կենաց բոլոր պէտքերովը, մտածելով
ամենէն բարձր ինչպէս նաև ամենէն ըս-
տորին դասակարգերուն վրայ: Երգեր ու
շարականներ ունի եկեղեցոյ համար, բո-
լորն ալ մեծ ընդունելութիւն գտած ու ժո-
ղովրդականացած, որոնց շատին եղանակ-
ները նոյն իսկ ինք հնարած է, որովհե-
տեւ ինք կ'ըստի թէ գեղեցիկ ձայն ունէր
և երգահան ալ էր, ինչպէս նաև շատ գե-
ղեցիկ գիր ունէր, զոր մասնաւոր յիշա-
տակած են ժամանակակիցները: Քանի մը
պատմութիւններ ունի ոտանաւոր, մէկը
Վիպասանորին մը Հայոց, միւսը ողբ մը
Նիզսիոյ վրայ, զոր Զանգի խանը աւրեց
ու աւարեց, փափուկ զգացումներով զործ
մը: Բազմաթիւ են նաև իր ուրիշ ոտա-
նաւոր գրուածները կրօնական նիւթերու
վրայ, ինչպէս Յիսուս Որդի որ ամենէն
աւելի բազմաթիւ տպագրութիւն ունեցող
հին գիրքերէն մէկն է: Զինք կրնանք նը-
կատել եթէ ոչ թուական ոտանաւորի
սկզբնաւորողը, գէթ զարգացնողն ու տա-
րածողը:

Հանելուկներ ալ ունի տղայոց համար,
նոյնպէս տաղաչափուած, ուր ստէպ յու-
նարէնէ թարգմանուած ըլլալու հետք մը
կ'երևի: Արձակ գրուածներուն մէջ մեծ
նշանակութիւն ունին առ կայսրն Մանուէլ
գրած թուղթերը որոնցմով կը ջանայ հայ
և յոյն եկեղեցիներու մէջ հասկացողու-
թիւն մը յառաջ բերել: Թուղթերուն մէջ,
բոլորն ալ յստակ ու ընտանեկան ոճով
մը, յիշատակելի է Ընդհանրականը, ուղ-
ղուած հայութեան բոլոր դասակարգերուն,
իր գահակալութեան առթիւ, որուն բո-
վանդակութիւնը ամէն ժամանակ իր զօ-
րութիւնը կրնայ ունենալ:

Ենթերհալին կենանքի քաղցրութեան ու

բարեգարդութեան մարդ մըն է, որուն հո-
գին մեծ պիտի մնայ անշուշտ բոլոր դա-
րերուն մէջ:

Ենթերհալին ժամանակակից, նշանաւոր
եղաւ մեծ Հայաստանի մէջ, Յովհաննէս
Սարկաւազ, որ կերպով մը իր անկառու-
թեան դարուն, ներկայացուցիչն է պատ-
կառելի բարեքերու և իմաստութեանց, ու
րոնք կրնային դեռ ապաւէն մը գտնել ի-
րենց՝ իշխանի մը բարեացակամութեան
տակ և ժողովրդեան հիացման մէջ:

Յովհաննէս, ծնած Արցախու Փառխոստ
գաւառը, շուրջ կէսերը ժՒ. դարուն, փու-
թովան ուսումներ կ'ընէ Հաղբաստու և
Սանահնի վանքերուն մէջ, ուր շնորհիւ իր
բախտաւոր կարողութեանը, մեծ զարգա-
ցում կ'ունենայ: Բոլոր իր կեանքը կ'ան-
ցընի նոյն շրջապատին մէջ, ուր Հաղբա-
ստի վանահայր ըլլալով, ուսումներն ու
բարեկարգութիւնը կը ծաղկեցնէ նոյն վա-
նքին մէջ, և զայն պատկառելի կը դարձնէ
իր ներկայութեամբը օտարներուն առջև:
Վրաց Դաւիթ Թագաւորը մասնաւոր յար-
գանք մ'ունէր իր հանդէպ: Սարկաւազ կը
մեռնի 1129, և կը թաղուի Հաղբաստի
Ս. Աստուածածին եկեղեցին զանգակա-
տան տակ, ուր դեռ յայտնի է իր տա-
պանաքարը, վրան փորագրուած. Արձանս
այս սեփական է Սոփիստեփի սարկաւազին:

Իր գրական գործերէն յիշենք միայն
պատմութիւնը, որմէ ղժբախտաբար դեռ
հատակոտորներ միայն յայտնուած են, ու
րոնցմէ կ'երևի թէ նա իր պատմութեան
ժամանակագրութիւն ձևը տուած է: Հիւ-
տաքըքրական շրջան մը զոր կը բովանդա-
կէ իր այս գործը, Արալին մասը Սիւլ-
թական ազգաց ծագման վրայ էր, Սիւլ-
նուգեանց, Տուրքիւեանց և Ալփասլանի.
մինչ երկրորդը միայն Ալփասլանի որդւոյն՝
Մէլիք շահի վրայ էր:

Դատելով այն քիչ կտորներէն որոնք
մեզի հասած են, Սարկաւազի այս պատ-
մութիւնը շատ նուրբ ու գեղեցիկ հիւսուած-
քով եղած է, ոչ միայն մեր մատենագրու-
թեան մէջ, այլ նաև բաղդատմամբ հոռոմ
և հելլէն պատմիչներուն: Ելլենախոհ՝ Ըզ-

զացուսններովն ու մտքովը, ինչպէս վայել-
չապէս կը նկարագրէ զինք Ալիշան:

Իր միւս գրութիւնները ցոյց կու տան
իր տոմարագիտական հմտութիւնը, բա-
նաստեղծական երակը, ու մեծ հոգի մը
քրիստոնէական իմացութիւնըն համար:

Կիլիկիան մատնանազիրներէն երկու մեծ
հոգի որ ընդհանրապէս կուտեցան եկեղեց-
ւոյ շահերուն համար և մասնաւորապէս
Արեւելեան Հայոց վարդապետներուն դէմ,
ինչպէս կը կոչէին իրենք Մեծ Հայաստա-
նի հայերը, եղան Գրիգոր Տգայ կաթո-
ղիկոսը և Կերսէս Լամբրոնացի Տարսնի
եպիսկոպոսը:

Առաջինը, Ծնորհալոյ վասիլ եղբոր
որդին և յաջորդը կաթողիկոսական ա-
թոռին վրայ, հօր կամքի տէր ու վճառ-
կան միտք մըն էր: Բարեկամական յա-
րաքերութիւններ մշակեց, ոչ միայն Յու-
նաց կայսրներուն հետ, այլ նաև խաչա-
կիր Արեւմուտքի թագակիրներուն ու քա-
հանայապետներուն հետ, որոնց ամենուն
հետ ալ թուղթեր ունի փոխանակած: Այս
անխորտական վարմունքը միւս երկու եկե-
ղեցիներուն հետ, զրգոտութիւններ յառաջ
բերած է արեւելեան Հայոց վարդապետ-
ներուն մէջ, որոնք այս ընթացքին մէջ
ազգային շահերը վտանգուած ու վնասուած
կը տեսնէին: Գրիգորը՝ երկու զօրաւոր
թուղթերով, մէկը Առ Հայրապետիս միւսը
Առ վարդապետս Նիսիսոյ ոչ միայն զա-
նոնք կը ցնցէ, այլ նաև հաստ շեշտով մը
կը խելամտեցնէ թէ ընկած չէ անոնց որոնք
նստեր են ուրիշ գաւառներու մէջ, դատել
զանոնք որ տարբեր աղերսներ ունին ու
շահեր: Ինք առաջինը կ'ըլլայ հռչակելու
թէ մարդ ազատ է իր ուզած քաղաքա-
կանութեան հետեւելու, յարգելով միայն
սէքն ու միաբանութիւնը: Ո՞ր մերթ մութ
է և հեղինարան, և ոչ մէկ երակ չունի
բանաստեղծական, զոր ուզած է իբր
ցուցնել Ողբ Երոստադիսի մէջ, գրուած
Ծնորհալիի Եղեմիոյ որդին ազդեցութեան
տակ:

Կերսէս Լամբրոնացին, զուտ քրիստո-
նէայ էր, առանց ուրիշ ո՛ր և է զգացման

ազգային կամ ուրիշ կարգի, և եկեղեցիէն
դուրս ուրիշ բան չմտածեր, ուր միայն կը
հաւատայ որ մարդկութիւնը աւելի բարի
ու երջանիկ պիտի ըլլայ: Բոլոր ժամա-
նակներու և երկիրներու քրիստոնէայ մըն
է:

Ծնած 1153ին, իշխանական կեանք մը
կ'ապրէ իր հօր՝ Օշնի Լամբրոն գեղակին
մէջ: Ուսումները հայրենի Սկեսա վանքին
մէջ կատարելով, շուտով եկեղեցական
ասպարէզին մէջ կը մտնէ, և 23 տարե-
կան Տարսնի եպիսկոպոս կ'ընտրուի: Նա
կը մեռնի 1198ին, յետ տեսնելու իր մեր-
ձաւորներէն շատերը, ինչպէս իր մայրն
ու քոյրերը, հաւատաւոր:

1179 Հոռմկլայ գումարուած ժողովքին
մէջ, Հայ և Յոյն եկեղեցիներու միութեան
համար, Լամբրոնացի կը խօսի իր Առեւ-
նոյսնոսրիներ, ուր բարձր շեշտով մը կը
բացատրէ ճշմարիտ քրիստոնէութիւնն ու
քրիստոնէական շահերը, և թէ ինչպէս ոչ
մէկ ազգային նկատում պէտք չէ արգելք
ըլլայ եկեղեցիի ամբողջութեան, շինու-
թեան և պայծառութեան, զոր թշնամի-
ներ կը ջանան խռով: Համաքրիստոնէու-
թեան սկզբունքը աւելի շեշտուած է առ Լեւ-
ոն թագաւոր ուղղած թուղթին մէջ, ուր
ինք զինք կը ջատագովէ արեւելեան վար-
դապետներուն դէմ, որոնք զինք օտարա-
մոլ մը ամբաստանած էին: Գերազանց
տեղեկութիւններ կան այս թուղթին մէջ
Լեւոն մեծի արեւունհաց և արքայութեան
բարքերուն վրայ, Լամբրոնացի՝ Լեւոնի
հետ, հաւասար աստիճանի վրայ կեցեր
է, և կը ցուցնէ թէ ինչպէս լաւ բարքերն
ու սովորութիւնները հասարակաց են և
պէտք չեն ո՛ր և է անձուկ ու ազգային
նկարագիր ունենալ: Իր ընդդիմախօսական
նկարագիր չունեցող գրուածներուն մէջ,
մեծ հմտութիւն և աղուոր նկարագիրներ
կան Պատարագի Միկնոքեան մէջ, գրուած
լեռներու առանձնութեանց վրայ:

Լամբրոնացի եկեղեցւոյ ճշմարիտ Սուրբ
Հայր մըն է, նուազ ժամանակի հնութիւն-
նը:

Ուրիշ նշանաւոր գիտնական մը այս ժի-

դարուն, որ ապահովապէս մեր մատենա-
գրութեան համար էն բեղմնաւոր ու իսկա-
տիպ ժամանակներէն մէկն է, եղաւ Մխիթար
Գոշ ըստւածը, որ ծնած էր Գանձակ
քաղաքը: Նա ապրեցաւ Արեւելեան Հա-
յոց մէջ, և իբր հոսանքի վարդոյն եղաւ
ազգին այս մասին ձկտումներուն, որ զինք
կը յարգէր իր գիտութեան համար և իր
առաքինի մարդու համբաւին համար: Զա-
նազան երկիրներ և վարդապետներու ըով
կը թափառի իր ուսումներն աւարտելու
համար, և հոսկ կը հաստատուի Գետիկ
վանքին մէջ, զոր ինք շինած էր Հաղբա-
տի մօտ: Գոշ նշանաւոր բարեկամներ ու-
նի ինչպէս Վրաց թամար թագունին,
Իւանէ մեծ իշխանին, ասոր եղբայր Զա-
քարէ սպասաւար և Վաղթանկ խաչենոյ
իշխանը:

Իր գլխաւոր գործն է Դատաստանագիրք
մը, — զարտոգութիւն կրօնական մեկ-
նողական մատենագրութեանց մէջ, — ուր
կենցաղավարական օրէնքներ կ'աւանդէ
քաղելով Ս. Գրքէն, քրիստոնեայ ազգաց
աւանդութիւններէն, մերթ նաև մահմէտա-
կաններէ: Ազգային քանի մը զաղթական
նութեանց մէջ, յետոյ իբր օրինագիրք
գործածուեցաւ: Քանի մը եկեղեցական
գրուածներէ դուրս ունի նաև առականութե-
զիրք մը, ուր թէեւ շատ վար կը մնայ
Եզովրոսի գիւտերէն, բայց մեր մատենա-
գրութեան մէջ նոր տեսակ կը կազմէ:
Գիւտերէն շատերը չեն երեւիր ժողովրդա-
կան աղբիւրէ մը առնուած, և ինքնահա-
նար են:

Մատենագրութեան այս շրջանը աւար-
տելու համար, հարկ է յիշել նաև քանի
մը ժամանակագիրները, որոնք յառաջ տա-
լին ազգային միջավայրի պատմութիւնը,
միշտ գրեթէ առանց ուրիշ գրական ար-
ժանիքի՝ բացի այն արձանագրած պատ-
մական դէպքերէն՝ որոնք իրենց դարուն
կը պատկանին:

Սամուէլ Երէց կամ Անեցի, Սարկա-
ւազ Սոփեստեսի բազմաթիւ աշակերտնե-
րէն մէկը, շարադրած է ժամանակագրու-
թիւն մը Պահլաւունի Գրիգոր կաթողիկո-

սի խնդրանքին վրայ, զոր Աղամէն սկսե-
լով կը հասցնէ մինչև իր օրերը:

Անեցի իր գործին շարադրողն ալ ունե-
ցեր է: Հետաքրքրական տեղեկութիւններ
ունի Ռուբինեան շրջանին վրայ:

Մխիթար Անեցի, Սամուէլի պէս Անի
մայր եկեղեցւոյ երէցներէն մէկը, գրած է
պատմութիւն մը Հայոց, Պարսից, Վրաց
Արարացոց, գովութեամբ յիշուած Վար-
դանէ, Ռուպէլեանէ որոնք իրմէ կտոր-
ներ կ'օրինակեն: Իր պատմութիւնը միայն
մասամբ ծանօթ է, զոր, սակայն, կը
սկսէր Աղամէն և կը հասցնէր մինչև իր
օրերը. — կ'երևի թէ տեսակ մը մտաւոր
ազգակցութիւն ունեցեր է Սամուէլի հետ
եւ երկուքն ալ Ստեփաննոս Ստոլղիկի, որ
հաւասարապէս Անիի եկեղեցւոյ մը երէցն
եղած է:

Մատթէոս Ուռնայեցի, Եղեւսիա քաղա-
քին վանահայր մը, ունի ժամանակագրու-
թիւն մը, ուր շատ հետաքրքրական ման-
րամասնութիւններ ունի Թիւզանդացոց,
Պարսից, Խաչակրաց ու Հայոց վրայ.
մասնաւոր ձիրք մ'ունի, իր անշուք, գրե-
թէ ռամկական լեզուով, թատերական դիւ-
քերը ընդգրկելու և զանոնք դուրս ցատ-
ցեցնելու:

Վանական վարդապետ, Տաւուշեցի, ա-
շակերտ Մխիթար Գոշի. զանազան ու-
ղեորութիւններէ և արկածներէ վերջ, —
Թաթարաց ձեռք գերի կ'իյնայ, — կը
հաստատուի Խորանաշատ վանքին մէջ,
զոր ինք շինել էր: Կը գրէ Թաթարաց
պատմութիւն մը, ուր կը խօսէր միան-
գամայն ուրիշ ազգաց վրայ: Իր գործը
կտրուած է,

Վանական՝ ունէր ճոխ գրատուն մը:

Աւելի բախտաւոր եղած են իր երկու
աշակերտները Վարդան վարդապետ և
Կիրակոս Գանձակեցին, երկուքն ալ ԺԳ.
դարու, որոնց գրուածները մեզի հասել են:

Վարդան երկար ատեն կեցեր է Կիլի-
կիա և ծառայել է իբր պատգամաւոր կոս-
տանդին կաթողիկոսին և արեւելեան վար-
դապետներուն միջև: Իր կարեւոր գործն
է պատմութիւնը, զոր թէեւ Աղամէն կը

սկսի, բայց շուտով կը հասնի իր օրերը: Հետաքրքրական է թաթարաց Հուլաղու խանին հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը: Շահեկան մանրամասնութիւններ ունի իր ժամանակի և Բագրատունեանց հարստութեան պատմութեան նկատմամբ: Թաթարաց մասին աւանդածները նոր են. և այս գծով առանձին խումբ կը կազմէ իր վարդապետին և աշակերտակցին հետ, և ստէպ իրենց գրուածներուն մէջ վիրաբ կը կոչեն:

Իր ժամանակակիցները գինջ Մեծն վարդան կը կոչէին, միւս փոքրերէն զատելու համար:

Կիրակոս, Գառնակ ծնած ըլլալուն համար՝ Գառնակեցի ըստած, ընդհանրապէս կենալից ու բախտակից եղբւր է վանականի և անոր հետ թաթարներէն գերուած ու ազատած. իր անուամբ յիշուած քանի մը աննշան գրուածներու վաւերականութիւնը տարակուսական ըլլալով, իր միակ գործը կը ֆիայ Պատմութիւնը, որուն առաջին զրուիւնները եկեղեցական նկարագիր մ'ուսնին, քանի որ կը խօսին Լուսաւորչին և իր յաջորդներուն վրայ: Երկրորդ մասին մէջ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունի առհասարակ թաթարներու արշաւանքներուն, Կիլիկիոյ միւր թագաւորներու անցքերուն, գիտնական վարդապետներու և արեւելեան իշխաններուն վրայ:

Ալիշանի համար Ժ.Գ. դարու պատմիչներուն ընտրելագոյնն է:

Վանական, Վարդան, Կիրակոս, առաւելութիւնն ունեցիր են միասնամայն իրենց ժամանակի Արեւելեան հայերը հասկացողութեան մը բերելու Կիլիկեցիներուն հետ:

Ամենէն մեծ երևոյթը այս շրջանի մաստնագրութեան այն է որ աշխարհաբար լեզուն վեր կ'ելլէ ու կը տիրէ: Ոչ թէ աշխարհաբարը Ռուբինեանց շրջանին կը կազմուի. լեզունները որոշ ծագում հունին իրենց գոյութեան. բայց այս շրջանին անհրաժեշտ տարր մը կը նկատուի, օղը՝ որով ալ պէտք է շնչել ու խօսիլ:

Վաղուց է. դարէն արդէն և անկէ ալ

շատ յառաջ Գողթան երգիչներու ժամանակ աշխարհաբարի բոլոր առանձնաշատկութիւնները ժողովրդեան բերին մէջն են. բայց բուն Ը — թ. դարերուն է որ կ'ընդհանրանան այս ձևերը ու աւելի յաճախ յերեւան կու գան:

Հետաքրքրական է որ ուսմանական լեզուներու առաջին վաւերաթուղթերն ալ, ինչպէս Սթրասպուրկի դաշնագիրը, այս թ. դարուն է որ կը գրուի: Այս ժամանակի Բագրատունեանց արձանագրութեանց մէջ աշխարհաբարի շատ ձևեր կան: Թ. դարէն Շապուհ Բագրատունի իր պատմութիւնը ժամանակին աշխարհաբարով կը համարուի գրած ըլլալ: Բայց հաւանաւոր է չերեիր որ այս դարուն ամբողջ գրած մը ժողովրդեան լեզուով գրուած ըլլայ, և Յովհան Կաթողիկոսի գեղուկ թանկաքարութիւնը, ինչպէս նկարագրուած է Շապուհի ոճը, բաւական չէ կարծելու թէ նա աշխարհաբար գրած ըլլայ. այս կը նշանակէ միայն որ իրեն պէս ուսուցիկ ու ճամարտակ ոճով մը չէ գրած. Շապուհ Բագրատունիէն մեզի հասած ուրիշ սեռի գրութեան պատահիկ մը կը ցուցնէ թէ նա պարզ գրաբար մը կը գրէր: Բայց Ռուբինեան շրջանին աշխարհաբար այլ ևս պէտք մը կը դառնայ, զոր բարձր կրթութեան ու գրաբար լեզուի հետամուտ մատենագիրներն ալ կը գործածեն երբեմն իրենց գիտած նպատակին հասնելու համար, հասկցունելու կամ օգտակար ըլլալու համար, կամ որովհետեւ ալ չէին կրնար զսպել ալիքները այն լեզուին, զոր սրտերնուն մէջ ունէին և որ յակամայս կը յորդէր իրենց գրչին մէջ, թէ և զայն նախատէին ու անոր վրայ ամենային: Շը. նորհալի առականներ աշխարհաբար կը գրէ տղայոցմէ հասկցունելու համար, թէ և զայն գեղուկ կը կոչէ. Ներսէս Լամբրոնացի առ Լեոն ուղղած թուղթին մէջ շատ տեղեր գրեթէ բոլորովին աշխարհաբար է, իր փառապանծ հակառակորդէն հասկցունելու համար, կամ որովհետեւ չէր կրնար զսպել կրքի բնական լեզուն: Վարդան, Կիրակոս, մանաւանդ Մատթէոս Ուսահա-

յեցի ամբողջ էջեր ունին աշխարհաբար լեզուով, պարզապէս որովհետեւ չէին կրնաք այնքան կենդանի դէպքեր մեռած լեզուով մը պատմել:

Մխիթար Հերացի, բժիշկ մը տոյն գաւառէն, Շնորհալիին բարեկամ մը, իր չիրմանց միախառնութեամբ աշխարհաբար կը խմբագրէ, յոյն, արաբացի և պարսիկ բժիշկներու հետեւողութեամբ: Գրաբար յառաջաբանին մէջ չմոռնար յիշատակելու թէ « Արարի գաս գեղըուկ և արձակ բարբառով գի դուրահաս լիցի ընթերցողաց »: Հերացի կը թարգմանէ նաև զըւարարիստուն աշխարհաբարով մը Անատոլ Պերիթացւոյն Գիրք վաստակոցէն կարեւոր մաս մը, երկրագործութեան և մանաւանդ այգեգործութեան օգտակար ըլլալու համար իր ժամանակի գինեւէր աբղաններուն:

Յուն առաջին մատենագիրը՝ որ գրաբարը հնցած, օտար լեզու մը կը նկատէ, և աշխարհաբարը մեր քաղցր հեշտալուր լեզուն կը հռչակէ ու անով կը գրէ, է Սմբատ Գունդատապուր:

Սմբատ որդի Կոստանդին արքայաճօր, ծնած 1206ին, կը մեռնի վերաւորուած պատերազմի մը մէջ 1276 ին: Սմբատ երկար տարիներ սպարապետ եղած է իր եղբոր Հեթում թագաւորին և անոր որդւոյն Լևոն Գ. ի աստեւ: Ստէպ երկիրը պաշտպաններ է իր զէնքերով և յաղթանակներ տարած է Նիգիւստի և Իկոնեանի Սուլթաններուն վրայ: ու ինք կը մեռնի զէնքը ձեռքին մէջ, կոռելով իր թագաւորին և երկրին համար:

Ինք երկու գրութիւն ունի, երկուքն ալ բուն աշխարհաբար լեզուով, Տարեգիրքը և Անալիզները: Տարեգիրքը ժամանակագրութիւն մ'է որուն առաջին գլուխները թարգմանութիւն են Մատթէոս Ուռայեցիէ: Վերջին գլուխները զոր ինք գրած է, տարիներու կարգաւ տեղեկութիւններ են իր ժամանակի հանդիպած դէպքերուն վերայ: Ստէպ շատ համոռն են: Սխալներ շատ կ'ընէ, մանաւանդ երբ օտար ազգաց

վրայ կը խօսի, Գատաստանները կարճ ու զգուշաւոր են:

Միւսը՝ անալիզները, դատաստանագիրք մըն է, խմբագրուած Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքէն և Թիւզանդական կամ ասպետական օրէնքներէն: Կը յայտնէ թէ որովհետեւ Հայոց հաստատուն օրէնք մը չկար, և շատ անիրաւութիւններ կ'ընէին, անոր համար կազմած է այն զիրքը որպէս գի արգարութեամբ դատին: Իր զբոսին մէջ եղած օրէնքները շատ խիստ ու միապետական են: Հիմայ բնաւ արժէք մը չունին, բայց եթէ ուսումնասիրութեան համար:

Իր երկու գրուածներն ալ իրենց աշխարհաբար լեզուին համար նշանակուած թիւն ունին: Սմբատ գինք պարզ թարգմանիչ մը կը կոչէ, և կ'ըսէ թէ անիմաւնայի ու ծիրսցած մտք լեզուի մը մէջ գտնելով այս երկու գրուածները, թարգմանեցի մեր հեշտալուր ու սովորական լեզուին: Այս անիմանալի և ծեր լեզուն՝ զարարն է, իսկ հեշտալուրն՝ աշխարհաբարը: Այնչափ հեռացած իրարմէ, կ'ըսէ դարձեալ ինք, որ երկու օտար լեզուներ եղեր են: Մէկը այլևս անօգուտ, միւսը օգտակար:

ԺԳ. զարուն կէսերը՝ երբ ալ Ռուբինեան հարստութիւնը զադրեր էր զօրուած թիւն մ'ունենալէ, այս օգտակար լեզուն այլևս ազգային լեզուն էր, որով կը մըլտիթարուէր գաղթի ու գերութեան օրերուն, ինչպէս նաև իր յուսոյ և սթափութեան գլխովութիւններուն մէջ:

Ռուբինեան շրջանին եղած են նաև քանի մը անուանի երգիչներ, ինչպէս Խաչատուր Տարօնացի: Ժամանակակից Մխիթար Գոշի Շատ գեղեցիկ ձայն ունէր և կը համարուի թէ իսպառու նա տարած է առաջին անգամ մեծ Հայք, Խաչատուր հին երգերը կենդանացուցեր է և շարադրեր ու երգեր է միանգամայն քաղմաթիւ ուրիշ տաղեր: Իրմէ է Խորհրդայն խորինը որ կ'երգցուի պատարագին սկիզբը: Նոր հեղինակութիւն մը բրած է և Գէորգ, Գրիգոր Սկեւոսցիին քնոբողին, այսինքն

է գրուածք մը Գրությունն արուեստին վը-
րայ, իրեն առաջնորդ ունենալով Արիս-
տակէս վարդապետի մը համանուն հեղի-
նակութիւն:

Այս շրջանէն ունինք դարձեալ բազմու-
թիւն մը ծաղկողներու, ձեռագիրներ ընդ-
օրինակողներու և յիշատակարաններու,
ստէպ պատմական ու ժամանակագրական
թանկագին տեղեկութիւններով և սրտա-
ռուչ ու նուրբ արթնանայութեամբ որ-
պէս զի Տէրը պաշտպանէ զիրենը չար ժա-
մէն: Գայց չար ժամը վերահաս էր:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

Շարայարեկի

ԱՐՏՈՑՏԻՆ

Ողջն ցեղի, Ողջ՝ զբարբ,
Ո՛հ, զուն երբեք Քուռն մը չես,
Որ երկինքէն, կամ անոր՝ մօտ, սրտիդ բարդ
Յուզմաներուն լիութիւնը զուրս կը թափես, [ծոր,
Անկանխատես արուեստի մը երգերով մէջ ըլլայաւ:

Աւելի՛ վեր, աւելի՛ վեր
Կը սըլանաս զուն մեր երկրէն,
Ամպի մը պէս բոցեղէն.
Եւ կը թեւես կապոյտ երկինքն ու եթեր.
Ու երգելով կը սաւառնիս, և միշտ կ'երգես սաւառնելէն:

Մայրամուտի անհետացող արեւին
Կայծակումին մէջ ոսկեթոյր բոցակէզ,
Ունն վըրայ ամպի գէգեր կը կարմրին,
Դուն կը ծրփաս ոչ եւ վազես
Համոյցի մը պէս անամբմուն,
Որ իր կեանքի արշալէն
Նո՛ր կը սկսի տակաւին:

Իրիկունը ծիրաներանց ու մօզոյն՝
Քու թընչիցիդ շուրջ կը հալի.
Ու երկնային աստղի մ'հանգոյն,
Որ կը մարի օրուան լոյսին մէջ փայլուն,
Դո՛ւն ալ հիմայ չես երկիր իմ աչքերուն. [կալի,
Սակայն դարձեալ ես կը լըսած սուր հրճուանքդ ցան:

Քու վանկերդ սուր են՝ ինչպէս հըրպառ
Սըլանները այն պերճ գունախն արծաթեայ,
Որուն ուժգին ջուր բոցի կը մըթննայ
Զիւնաթորմի արշալոյսին մէջ պայծառ:

Մինչև որ ա՛յ հազիւ միայն կը տեսնեց զայն,
Բայց կը զգանք թէ ան հո՛ն է դեռ, անվարան:

Բոլոր երկինքն ու այր
Քու ծայրերով միշտ կը թնդան, կը բերկրին.
Ինչպէս որ մերկ գիշերին մէջ աներբ,
Երբ ամպէ մը մնաւորիկ ու լընին՝
Լուսին իր շողը կ'ամբարէ ռդիօքն,
Եւ կը յորդի՛ լոյսով երկինքն համօրէն:

Ու չենք զիտեր թէ ի՛նչ ես զուն,
Ի՛նչ բան ցեղի մաննէն շատ կը նմանի.
Ծիածանաւ ամպիդ իսկ ազգագրուն՝
Շաղբի, շիթեր չեն հոսեր այնքան պայծառ, զեղանի,
Որքան անձնը յորդառատ մեղեդին,
Զոր թօնի պէս կը տարափէ ներկայութիւնըդ անգին:

Կը նըմանիս բանաստեղծի մը խանդավառ,
Որ կը սաքրի մըտածումի լոյսին մէջ յար,
Եւ կը հեւէ երգեր զողարիկ, ինքնաբեր.
Մինչև աշխարհն անտարբեր՝
Գոյութիւնը կը զգայ կեանքի երկեղնեղուն և յոյսերուն,
Զոր նախապէս կ'անտեսէր:

Դուն հանգունակ ես կոյսի մը ամբողջումն,
Որ կը փորձէ, զգնակին մէջ մնաւոր,
Ամբողջու սերով բոցառած իր հոգին,
Սերոյ չափ նշուռ համբոյցներու զաշխակութեամբ անսո-
Որ կ'ողողէ լայն պարապը օնեհակին: [վոր,

Դուն հանգունակ՝ փոստուայի մը ոսկեմոյն,
Որ մօրին մէջ ցոլապատար
Կը՝ ցուցնէ, միշտ անընդմար,
Իր նրանդ այերային, չըրիզն,
Ծաղիկներուն մէջ, խոտերուն և մարգերուն,
Որ կը ծածկեն զայն աշխարհի աչքերէն:

Դուն նըման ես վարդնիկի մ'որ կը սըզայ,
Պարտաւնումով սաղարթներուն մէջ իր զաւար,
Ծաղկաբերդկաւ՝ ցամաքիդ անողայ.
Մինչև որ իր ցանած բոյրը հոգնապարս,
Արբեցնող սաք շունչով մը հեղութան,
Կը թմրեցնէ այդ զոդերը ծանրաթեան:

Քու երգերով զաշխակութիւնը աւելի՛ է գերակայ՝
Գարննային տարափներու ժայերէն,
Որոնք դաւար մարմնադին վրայ
Եւ անձրեն նշուռ զարթ Ծաղիկներուն վրայ կ'երգեն.
Եւ ի՛նչ որ կայ թարմ, կամ պայծառ կամ բերկրաւոր,
Քու բարբառիդ զաշխակութեան չը հասնիր:

Սրվեցու՛ր մեզ, ո՛վ զու ողի կամ թուռն,
Ինչ ցաղցը ու փն խորհուրդներ որ անես զուն.
Ո՛հ ես երբեք զեռ չեմ լըսած
Փառաստութիւն մը սէնդուր կամ զինի,